

معرفی و گزارشی از چند سند در باره درخواست ممنوعیت تدریس نظریه داروین در دبیرستان های دوره پهلوی دوم (۱۳۳۲ش) با نگاهی به کتاب های درسی با موضوع تکامل جانداران

محمد معصومی

کارشناس ارشد، پژوهشگر آزاد تاریخ علم

dmrm92@gmail.com

(دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۱۳، پذیرش: ۱۳۹۹/۰۱/۱۳)

### چکیده

آشنایی ایرانیان با نظریه داروین در ایران به عهد ناصری باز می‌گردد. از آن زمان تا کنون مخالفت های فراوانی با نظریه تکامل داروین در ایران شکل گرفته است. این مخالفت ها هرچند بیشتر از سوی پیروان مذاهب بوده است، اما اختصاص به آنان نداشته و در میان روشنفکران نیز دیده می‌شود. در این نوشتار، ضمن به دست دادن شش برگ سند مربوط به دوران پهلوی دوم در مخالفت با تدریس نظریه داروین در دبیرستان ها که از سوی انجمن اصلاحات اجتماعی بخش پنج تهران مطرح شده بوده است، با توجه به محتوای اسناد، وضع کتاب های درسی تکامل در سال ششم رشته طبیعی بررسی شده است و نشان داده شده که مخالفت ها ناشی از کدام موضوعات موجود در کتاب های درسی بوده است.

کلیدواژه ها: انجمن اصلاحات اجتماعی بخش پنج تهران، پهلوی دوم، کتاب های درسی تکامل سال ششم طبیعی، مخالفت با تدریس نظریه داروین.

مقدمه

نظریه تکاملی داروین که از سال ۱۸۵۹م با انتشار کتاب پیدایش گونه‌ها<sup>۱</sup> به شکل رسمی در جوامع علمی مطرح شده بود، از دوران ناصری بیش و کم به جهان اندیشه ایرانیان وارد شد و در عصر مظفری وسعت بیشتری یافت. سیر کتاب‌نگاری‌ها نشان می‌دهد، رساله‌ها و کتاب‌های متعددی در باره آن نوشته شده است. هم زمان با انتشار این نظریه در جهان اسلام، ابتدا در میان ترکان عثمانی و سپس اعراب و پس از آن فارسی زبانان هند و شبه قاره و در نهایت ایرانیان،<sup>۲</sup> موافقت‌ها و مخالفت‌هایی از این سو و آن سو شکل گرفت. هرچند باید اذعان کنم همواره مخالفت‌ها و ردیه‌نویسی‌ها بر دیگری غلبه داشته است. این مخالفت‌ها که عمدتاً از سوی جامعه مذهبی - چه مسیحی و چه مسلمان - شکل گرفته، بیشتر به جنبه‌های فلسفی و معرفت‌شناختی و کلامی نظریه داروین نظر دارد و کمتر به اصل موضوع پرداخته است. دلیل این امر نیز روشن است، زیرا در جوامع مسلمان نشین، هنوز دانشگاه و نهاد علمی و آزمایشگاه وجود نداشته تا ادبیات و روش علمی بحث شکل گیرد و هر نظریه در چارچوب معرفتی خودش مطالعه و نقد شود؛ از این رو است که اغلب رساله‌ها و کتاب‌ها، به «فلسفه داروین» یا «مذهب داروین» اشاره می‌کنند و وجوه مادی‌گرایانه برآمده از آن را، که بعضاً ارتباطی با اصل نظریه ندارد، نقد و رد می‌کنند.<sup>۳</sup>

باری، مخالفت‌های مذهبی از سوی جامعه علمای دینی، همگی در یک سطح و با یک روش نبوده است. دقت در هر یک از آن رساله‌ها و نوشته‌ها نشان می‌دهد هر یک شیوه مخصوص به خودش را دارند، هرچند می‌توان همه آنها را در دسته‌بندی‌های منظمی طبقه‌بندی کرد. از سوی دیگر برخی از دانشگاهیان و روشنفکران نیز در پاره‌ای از مواقع با بعضی از وجوه نظریه داروین مخالف بوده‌اند و این مخالفت را به نوعی ابراز کرده‌اند. در این مقاله می‌کوشم با معرفی شش برگ سند برجامانده از دوره پهلوی دوم، مربوط به سال‌های ۱۳۳۲ و ۱۳۳۳، ضمن توضیح در باره محتوای آنها، بنا بر ضرورت

1. *On the Origin of Species*

۲. این سیر تاریخی را بر مبنای رساله‌ها و مکتوبات موجود نوشته‌ام. این اسناد را می‌توان در محل مناسب خود کاوید و در باره آنها مناقشه کرد.

۳. برای توضیح بیشتر نک: معصومی، ۱۳۹۷، سراسر مقاله.

بحث، در باره موضوع تکامل در کتاب‌های درسی دبیرستان‌ها توضیحی ارائه کنم. البته در این میانه، به تحلیل برخی از دیدگاه‌های مخالفان نیز می‌پردازم.

### معرفی اسناد

در کتابخانه ملی و مرکز اسناد جمهوری اسلامی ایران، بسته‌ای حاوی شش برگ سند نگهداری می‌شود که عنوان کلی‌اش چنین است: درخواست انجمن اصلاحات اجتماعی بخش پنج تهران مبنی بر عدم تدریس فرضیه داروین در مدارس متوسطه، ۱۳۳۲ ش.

در این بخش عین محتوای اسناد را به دست می‌دهم و اصل اسناد را در انتهای مقاله می‌آورم.

### سند شماره یک

این سند که در واقع مهم‌ترین برگه این بسته است حاوی درخواست انجمن موسوم به «انجمن اصلاحات اجتماعی بخش پنج تهران»<sup>۱</sup> است که از طرف اعضای خود خطاب به کفیل<sup>۲</sup> وزارت فرهنگ وقت نوشته شده است. کفیل نیز به معاون فنی وزارتخانه دستور دستور رسیدگی داده و در نهایت معاون فنی نتیجه پیگیری اولیه را ارسال کرده است.

### انجمن اصلاحات اجتماعی بخش پنج تهران

خیابانهای مولوی- پروین- غار

تاریخ ۳۲/۱۱/۱۲

تاریخ تأسیس انجمن سال ۱۳۲۹

شماره ۷۱۵

شماره تلفن ۲۹۲۴۲

دارنده: ۱- اعتبارنامه محلی ۱۴۵۳

۲- پروانه وزارت کشور و شهربانی ۳۰۵

۳- شخصیت حقوقی و تصدیق ثبت صادر شده از وزارت

دادگستری و ادراه ثبت اسناد ۱۹۶

جناب آقای جعفری<sup>۳</sup> کفیل خداشناس محترم وزارت فرهنگ

---

۱. نام انجمن را در سراسر مقاله به شکل خلاصه «انجمن اصلاحات» آورده‌ام.  
۲. شخصی که در غیاب مسئول یا رئیس اداره یا سازمان، مسئولیت را برعهده دارد.  
۳. رضا جعفری به مدت چند ماه کفیل یا سرپرست وزارت فرهنگ بوده و سپس محمود مهران به عنوان وزیر معرفی شده است.

اعضاء هیئت مؤسس و مدیره ۲۴ نفری این انجمن حسب الأمر جناب آقای نخست وزیر<sup>۱</sup> که طی مرقومه ۲/۲۳۰۹/ تاریخ ۱۳/۱۰/۳۲ امر فرمودند به آنجناب تصدیع دهیم، خاطر عالی را قرین تصدیع می‌داریم. علاوه بر اینکه تدریس فرضیه‌های داروین در برنامه مدارس متوسطه مخالف اصول دیانت و متون قرآن کریم و متناقض با اصول ملیت و شاهدوستی می‌باشد، ضمناً چون دو سال است که فرضیه مزبور به وسیله عده‌ای از دانشمندان انگلیسی و امریکایی که در کوه‌های البرز و جبال شرقی خاک عراق عرب، اسکلت‌هایی مربوط به انسان‌های ۷۵ تا صد هزار سال پیش کشف کرده‌اند، باطل و مطرود شده است، لذا دستور فرمایید حال که چون جنابعالی در رأس فرهنگ کشور هستید و حال که شورای هدایت ملت تشکیل شده است، تدریس فرضیه‌های داروین از برنامه علوم طبیعی دبیرستان‌ها منع گردد، زیرا تدریس آنها تا به حال موجب شده است که لااقل هر سال صدها جوان سست عقیده و بی‌ایمان و حتی بی‌وطن از دبیرستان‌های ما به اجتماع تحویل داده شود که هر گاه این جوانان معلم شوند جهنم سوزانی را از بی‌ایمانی و بی‌وطنی تشکیل خواهند داد و یقین بدانید مقدار عمده‌ای از فسادها و مخالفت‌هایی که با ملیت ما شده است ناشی از تدریس فرضیه‌های مزبور بوده است که مخالفت و تناقض تام با قرآن کریم دارد.

از طرف اعضای انجمن

[امضا و مهر]

[سپس کفیل وزارت فرهنگ به معاون فنی نوشته‌اند:]

جناب آقای معاون فنی

آیا چنین فرضیه‌ای در مدارس تدریس می‌شود [؟] تصور می‌کنم در کتب علوم طبیعی چنین چیزی نباشد، معذک با چند نفر از آقایان معلمین علوم طبیعی مذاکره و اقدام لازم فرمایید. جواب نامه نیز پس از رسیدگی داده شود.

جعفری

۳۲/۱۱/۱۴

[و سپس نوشته‌اند:]

جناب آقای معاون فنی

دستور فرمایید جواب این نامه را طبق صورت مجلس مطمئن [...] شود.<sup>۲</sup>

جعفری

۱. پس از کودتای سال ۱۳۳۲ در مرداد ماه، سرلشکر فضل‌الله زاهدی نخست وزیر ایران بوده‌اند.

۲. بخش‌هایی از اسناد را که نتوانستم بخوانم با این علامت مشخص کرده‌ام.

۳۲/۱۱/۱۴

[در بخش بالای سمت راست نامه، معاون فنی آورده‌اند:]

مقام وزارت

به منظور اجرای دستور عالی، روز پنجشنبه ۳۲/۱۱/۲۲ آقایان احمد وزیری، امین میرهادی و دفتری از دبیران باسابقه جلسات را برای رسیدگی بدین موضوع (تدریس فرضیه داروین در مدارس) به مرکز خود دعوت، نظر آقایان به طریقی است که ضمن صورت جلسه مرقوم و تقدیم حضور مبارک می‌شود.

محسن حداد

۳۲/۱۱/۲۲

سند شماره دو

این سند در واقع همان صورت جلسه‌ای است که با حضور دبیران علوم طبیعی برگزار شده و -احتمالاً- به خط امین میرهادی نوشته شده است.

سربرگ وزارت فرهنگ

تاریخ تحریر ۲۲/بهمن/۱۳۳۲

مقام محترم معاونت فنی وزارت فرهنگ

پاسخ نامه شماره ۶۲۱۵۷ به تاریخ ۳۲/۱۱/۲۰ در خصوص تدریس فرضیه داروین در کلاس‌های علوم طبیعی، محترماً به عرض می‌رساند تدریس فرضیه داروین آن طور که مورد بحث می‌باشد به هیچ وجه در کلاس‌های ششم علوم طبیعی تدریس نمی‌شود. البته اسم دانشمندانی که در پیشرفت علوم طبیعی کوشش داشته و زحماتی کشیده‌اند ممکن است در اثر تدریس ذکر شود ولی با اینکه اصولاً فرضیه داروین را دانشمندان علوم طبیعی جداً رد کرده‌اند دلیلی در دست نیست که بحث زائد در اطراف موضوع مطرودی در کلاسهای درس طبیعی به عمل آید. به علاوه به هیچ وجه ممکن نیست با معتقدات مذهبی ما اثری از فرضیه نامبرده که خود منشأ اثر نیست در ذهن دانش آموزان باقی بماند.

[امضاکنندگان]

احمد احمدوزیری، امین میرهادی، دفتری

سند شماره سه

این سند شکل ماشین شده سند شماره دو است که در اداره بازرسی تولید شده و به امضای سه معلم حاضر در جلسه رسیده است.

سند شماره چهار

پیش‌نویس نه چندان خوانای معاون فنی وزارت فرهنگ برای انجمن اصلاحات اجتماعی بخش پنج تهران، پس از جلسه با دبیران علوم طبیعی است.

### سربرگ پیش‌نویس وزارت فرهنگ

انجمن اصلاحات اجتماعی بخش پنج تهران

نامه شماره ۷۱۵ به تاریخ ۳۲/۱۱/۱۲ که به عنوان جناب آقای جعفری کفیل محترم فرهنگ تقدیم داشته بودید، به دستور جناب ایشان کمیسیونی از چند تن از دبیران متدین و دانشمند تشکیل گردید و در نتیجه نظریاتی که داده‌اند برای اطلاع آن انجمن محترم ارسال می‌گردد. ضمناً متذکر می‌شود که تا فرهنگیان متدین و خداشناس دین‌پرست و با ایمان مصدر کار هستند ممکن نیست کوچک‌ترین فرضیه علمی یا مباحثی که لطمه به دین و دنیای مردم این مملکت دارد بتواند در کلاس‌ها و دروس و ساحت فرهنگ مجال بروز پیدا کند. لذا مجال بدهید که تا حد ضرورت امکان از آن ممانعت به عمل آید.

۳۲/۱۱/۲۶

### سند شماره پنج

این سند که از اداره بازرسی وزارت فرهنگ و با امضای رئیس اداره تعلیمات متوسطه است، نشان می‌دهد انجمن اصلاحات احتمالاً از نامه ارسال شده قانع نشده و دوباره نامه‌نگاری را از سر گرفته‌اند. هر چند نامه‌های احتمالی میان‌ی در دست نیست اما محتوای این سند گویای این حقیقت است که اعضای انجمن همچنان پیگیری خود را ادامه داده‌اند.

### سربرگ وزارت فرهنگ

اداره بازرسی

شماره ۳۳۱۷۶

تاریخ ۳۳/۹/۳

اداره بازرسی اداری

با اعاده عین مرجوعه شماره ۱۱۷۵۴-۳۳/۸/۲۳ بازرسی نخست وزیری که طی شماره ۸۳۹-۳۳/۸/۳۰ به این اداره ارسال گردیده به‌طوری‌که از عریضه مذکور مستفاد می‌شود انجمن مذکور قبلاً با وزارت فرهنگ مکاتبه نموده و آن وزارتخانه طی شماره ۷۵۴۵۴-۳۲/۱۱/۲۷ به متقاضی پاسخ داده است؛ بنا بر این ملاحظه می‌فرمایید که سابقه امر در دفتر وزارتی موجود می‌باشد، خواهشمند است دستور فرمایید در این مورد با اداره مذکور مکاتبه شود.

رئیس اداره تعلیمات متوسط  
دکتر کریمی

۱۰۳۱/ن

۳۳/۹/۸

رونوشت جهت به انضمام عین مرجوعه ۱۱۷۵۴ - ۳۳/۸/۲۶ به اداره کل دفتر  
وزارتی ارسال می‌گردد، خواهشمند است نتیجه اقدام ضمن اعاده عین مرجوعه  
به این اداره اعلام فرمایند.

رئیس اداره بازرسی اداری  
[امضا]

سند شماره شش

از اداره کل دفتر وزارتخانه به اداره بازرسی نوشته شده است، در برگه پیش‌نویس وزارت  
فرهنگ.

اداره بازرسی اداری

عطف به رونوشت نامه شماره ۱۰۳۱/ن به تاریخ ۳۳/۹/۸ و با اعاده عین  
مرجوعه نشست و [...] که به شماره ۱۱۷۵۴/ب به تاریخ ۳۳/۸/۲۶ ثبت شده  
اینک رونوشت پاسخی که قبلاً و در این به انجمن اصلاحات اجتماعی بخش  
۵ تهران ارسال شده به انضمام [...] آن پیوست ارسال می‌گردد.

رئیس اداره کل دفتر وزارتخانه

دکتر اسمعیل اسمعیلی

۳۳/۱۱/۲

ملاحظات در باره اسناد شش گانه

پس از مطالعه اسناد پیش گفته پرسش‌هایی در ذهن شکل می‌گیرد که برخی از آنها را  
می‌توان چنین فهرست کرد:

۱- انجمن اصلاحات اجتماعی بخش پنج تهران چه نهادی و متشکل از چه افرادی  
و با چه اهدافی بوده است؟

۲- آیا اساس‌نامه مدونی از این انجمن در دست است که بتوان مبتنی بر آن دانست  
که چرا چنین درخواستی از نخست وزیر داشته‌اند؟ و اینکه محتوای مرقومه‌ای که  
در نامه به آن اشاره می‌شود چه بوده است که پس از آن، نخست وزیر آنان را به  
وزارت فرهنگ احاله داده است؟

۳- در آن مقطع چه کتاب‌هایی در دوره متوسطه و به‌ویژه سال ششم رشته طبیعی تدریس می‌شده است که حساسیت آنان را برانگیخته است؟

۴- دبیران نام برده شده در سند شماره دو چه افرادی و با چه سطحی از دانش بوده‌اند که برای چنین جلسه‌ای از آنها استفاده شده است؟

و سؤالاتی از این دست که البته پاسخ همه آنها در این مقاله نمی‌گنجد؛ بنا بر این در حد توان و گنجایش می‌کوشم برخی از سؤالات را با ارائه اسناد و شواهد تاریخی پاسخ گویم.

### کتاب‌های درسی زیست‌شناسی دبیرستان‌ها تا قبل از سال ۱۳۳۲ ش با تأکید بر درس تکامل

در باره کتاب‌های درسی و چگونگی تألیف و انتشار آنها در هر یک از دوره‌های تاریخ ایران پس از پیدایش مدارس جدید گفتنی‌های فراوانی است (برای نمونه نک: معتمدی، سراسر مقاله). در این میان در حوزه زیست‌شناسی کتاب‌هایی با عنوان کلی «تاریخ طبیعی» از دوره قاجار<sup>۱</sup> وارد مواد درسی شده است که بیشتر به علم حیوانات (معرفه الحیوان یا حیوان‌شناسی؛ نک: آشتیانی، ۱۳۳۷) و گیاهان (معرفه النبات یا نبات‌شناسی یا گیاه‌شناسی) و بعضاً معرفت الأرض و علم فلاح و باغبانی اختصاص داشته است (قاسمی پویا، ص ۵۴۹-۵۵۰)<sup>۲</sup>؛ این روند در دوره پهلوی اول با تألیف کتاب‌هایی به گیاه‌شناسی (حکمت، ۱۳۱۱) و جانورشناسی تغییر نام داد تا اینکه در کنار زمین‌شناسی که معادل علم طبقات الأرض (مستشارالدوله، ۱۲۹۹ق) یا معرفت الأرض (گیکی، ۱۳۱۰ش) دوره قاجار بود، درس تکامل نیز اضافه شد. تألیف کتاب‌های درسی در دوران پهلوی تا سال ۱۳۲۴ش پس از یکی دو بار دست‌به‌دست شدن میان بخش‌های خصوصی و دولتی در نهایت به بخش خصوصی واگذار شد. در این مقطع بود که مثلاً محمود بهزاد به همراهی دوستانش گروه سه نفره‌ای<sup>۳</sup> را برای

۱. طبق گزارش هما ناطق، در فهرستی از کتاب‌هایی که حاجی میرزا آقاسی به محمدعلی خان، سفیر ایران در پاریس سفارش داد تا به ایران بیاورد، «کلیات بوفون در تاریخ طبیعی»، «واژه‌نامه علوم طبیعی» و «جدول علوم طبیعی» دیده می‌شود (ناطق، ص ۲۳۹-۲۴۱).

۲. همچنین با مراجعه به فهرست کتاب‌های منتشر شده در اواخر دوران قاجار و اوایل پهلوی اول، به‌ویژه در نهادهایی که عهده‌دار نشر کتاب‌های درسی بوده‌اند، می‌توان فهرست دقیق‌تری به دست داد که از موضوع این مقاله بیرون است (برای نمونه نک: قاسمی، ۱۳۹۷، ص ۲۶۲، ۴۴۶-۴۴۷، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۲، ۶۰۸-۶۰۹).

۳. محمود بهزاد، علی زرگری و صادق مبین.



تدوین کتاب‌های درسی علوم طبیعی تشکیل دادند و از سال ۱۳۲۴ تا ۱۳۴۰ ش چهارده جلد کتاب اول تا ششم دبیرستان در موضوع علوم طبیعی تهیه و تألیف کردند و این کار را با الگوبرداری از کتاب‌های درسی کشورهای اروپایی که به آنها سفر کرده بودند انجام دادند.<sup>۱</sup> تا پیش از این سال‌ها نیز کتاب‌های علوم طبیعی به شکل فردی تهیه می‌شد و برای نمونه دکتر حسین گل‌گلاب مجموعاً نُه دوره کتاب در موضوعات مختلف تألیف کرد که میان سال‌های ۱۳۱۰ تا ۱۳۱۲ ش منتشر شدند و سال‌ها کتاب‌های دبیرستان‌های ایران بود (برای نمونه گل‌گلاب، ۱۳۱۶ ش). این کتاب‌ها عمدتاً با نام کلی تاریخ طبیعی و نام‌های فرعی گیاه‌شناسی و حیوان‌شناسی و زمین‌شناسی در دسترس قرار می‌گرفت. البته در آنها در کنار اشاره به طبقه‌بندی حیوانات، سخنی از نظریه‌های تکاملی به میان نیامده است.

پژوهش‌هایم نشان می‌دهد نخستین کتاب درسی که در آن نظریات تکاملی دیده می‌شود کتابی با نام زمین‌شناسی است که به قلم امین میرهادی - یکی از دبیران حاضر در جلسه در سند شماره دو- برای کلاس‌های ششم دبیرستان نوشته و در سال ۱۳۱۴ ش منتشر شده است. در آن کتاب فصلی در باره دوران‌های زمین‌شناسی گشوده شده و به پیدایش نباتات و جانوران و انسان در هر دوره اشاره می‌شود و سپس در صفحه ۱۱۵ از فیکسیسم و ترانسفورمیسم نام می‌برد و از کوویه و لامارک و داروین و دلایلشان در صفحه ۱۱۶ سخن می‌گوید. میرهادی که از دبیران باسابقه آن دوران بوده، در سال ۱۳۱۴ ش به عنوان دبیر طبیعیات مدال علمی نشان سوم را در شورای عالی معارف دریافت کرده (تعلیم و تربیت، ص ۶۵۳) و در سال ۱۳۲۸ ش نیز مدیر دبیرستان شرف تهران بوده است، کتاب‌های دیگری نیز در حوزه فیزیولوژی حیوانی و گیاهی و سایر حوزه‌های مرتبط برای مدارس تألیف کرده است؛ اما کتاب مهم ایشان در این زمینه که بیشتر به موضوع مقاله ارتباط دارد کتابی با مشخصات زیر است:

الف) تکامل تدریجی موجودات زنده برای سال ششم شعبه طبیعی دبیرستان‌ها، چاپ سوم با تجدید نظر کلی، اسفند ۱۳۲۵، تهران: چاپخانه علمی، ۱۲۹ صفحه.

و کتاب دیگرشان:

---

۱. همه این کتاب‌ها که شامل درس گیاه‌شناسی، جانورشناسی، زمین‌شناسی، بهداشت، فیزیولوژی گیاهی و جانوری و تکامل می‌شود برای نخستین بار در «کتابفروشی و چاپخانه دانش» تهران منتشر شده‌اند.

ب) علوم طبیعی: زمین شناسی و تکامل موجودات زنده برای سال ششم شعبه طبیعی دبیرستان‌ها مطابق برنامه رسمی وزارت فرهنگ مصوبه شهریور ۱۳۲۹، ۲۱۴ صفحه.

در اینجا گزارشی از نسخه الف که احتمالاً نخستین کتاب درسی تکامل جانداران در ایران بوده است می‌آورم.<sup>۱</sup> نویسنده از «طبقه‌بندی مصنوعی و طبیعی موجودات زنده» آغاز کرده و از لینه و کوویه به عنوان نمایندگان آنها نام می‌برد. سپس به تعریف نوع و جنس و نامیدن دوتایی گیاهان و جانوران که اساس طبقه‌بندی موجودات است می‌پردازد (ص ۱۶). در بخش دوم با عنوان «تکامل موجودات زنده» از فیکسیست‌ها<sup>۲</sup> و سپس در برابر آنان از تکاملیون نام می‌برد و فهرستی از تکاملیون ارائه می‌کند: سنت هیلر، بوفون، لامارک، داروین و والاس-وایسمن. دلایل ترانسفورمیست‌ها<sup>۳</sup> هم در ادامه آمده است، دلایلی از چینه شناسی، زمین شناسی و جنین شناسی و ... موارد زیر نیز به ترتیب آمده‌اند: ظهور و تکامل تدریجی ماهیان (ص ۲۳)؛ ظهور و تکامل تدریجی غوکان (ص ۲۵)؛ ظهور و تکامل تدریجی خزندگان (ص ۲۸)؛ اقسام خزندگان (تا صفحه ۳۳)؛ ظهور پرندگان و تکامل تدریجی آنها (ص ۳۷)؛ رده‌بندی پستانداران و ظهور آنها (ص ۴۱)؛ پستانداران اولیه (ص ۴۴)؛ تکامل اسب‌ها و اجداد آنها (تا صفحه ۵۰)؛ اجداد فیل‌ها و کرگدن‌ها (ص ۵۰-۵۳)؛ فسیل یا سنگواره گیاهان (ص ۵۵).

نویسنده از صفحه ۵۸ دوباره به دلایل تکامل‌گرایان بازمی‌گردد و تا صفحه ۷۴ به تشریح مقایسه‌ای، جنین شناسی و زمین شناسی می‌پردازد. در صفحه ۷۶ از لامارک و شواهد و دلایلش سخن می‌گوید و نهایتاً در صفحه ۸۲ در باره عقیده داروین و فرضیه انتخاب طبیعی بحثی مطرح می‌کند و از کتاب اصل الانواع<sup>۴</sup> نیز نام می‌برد تا اینکه در صفحه ۸۴ به داروینیست‌های جدید می‌رسد. موضوعات ژنتیکی جدید با قانون مندل

۱. چنان‌که نشان داده‌ام کتاب‌هایی با موضوع تکامل پیش‌تر منتشر شده بوده‌اند اما هیچ‌کدام برای تدریس در دبیرستان‌ها و به عنوان کتاب درسی نبوده است. حتی کتاب‌هایی که برای دانشجویان دانشگاه‌ها در رشته‌های مرتبط، منتشر شده‌اند نیز بیرون از این دایره قرار دارند (برای نمونه نک: فرشاد، ۱۳۲۴ ش).

2. Fixist

3. Transformist

۴. باید توجه کنیم که تا آن تاریخ هنوز ترجمه‌ای به فارسی از کتاب داروین در دست نبوده است؛ از این رو عنوان عربی کتاب که در زبان فارسی نیز مرسوم بوده، آمده است.

(ص ۸۶) و توضیح در باره آن (ص ۸۸) آغاز و دوران‌های چهارگانه زمین‌شناسی در صفحه ۹۲ مطرح می‌شود.

مبحث تکامل انسان زیر عنوان ظهور انسان در صفحه ۱۱۳ آمده است و در ضمن بحث از پی‌تکانتروپ یا میمون آدم‌نما، هیدلبرگ، نئاندرتال و کرومانیون نام برده شده‌اند. در انتها نیز فهرستی از کتاب‌هایی که برای تألیف کتاب استفاده شده‌اند در بیست شماره آمده است. اغلب کتاب‌ها به زبان فرانسه بوده و تنها چند کتاب فارسی در میان آنها دیده می‌شود که آنها هم ترجمه هستند. گفتنی است میرهادی مقاله‌ای را هم با عنوان «طرز تدریس علوم طبیعی» در سال ۱۳۳۰ش در مجله آموزش و پرورش نگاشته و در آن در باره چگونگی به‌کار بردن ابزارهای کمک آموزشی نظیر مولاژ، میکروسکوپ و نقشه‌های رنگین و ... در تدریس علوم طبیعی سخن گفته است (میرهادی، ۱۳۳۰، ص ۱۵-۱۹). همچنین به نظر می‌رسد نخستین «اطلس طبیعی» رنگی در دوران پهلوی را نیز باید از آن او دانست. وی در این کتاب جدولی از «طبقه‌بندی یا رده‌بندی جانوران» ارائه کرده و در صفحه ۶۴ نیز «وضع طبقات زمین و وجود میمون‌های مختلف و انسان در هر دوره‌ای از دوران‌های چهارگانه زمین‌شناسی» را در قالب تصویر (گراور) آورده است (همو، ۱۳۳۱، ص ۶۴).

افزون بر این کتاب‌ها که گزارشی از آنها آمد، کتاب دیگری نیز با مشخصات زیر در دست است که احتمالاً شکل تکمیل شده نسخه الف است:

ج- زمین‌شناسی و تکامل برای سال ششم دبیرستان‌ها، هیأت مؤلفین علوم طبیعی: محمد شاهین، صادق مبین، محمود بهزاد، علی زرگری، مرتضی هاشمی، امین میرهادی، محمدعلی دفتری)، شرکت سهامی طبع کتاب، بی تا، ۱۹۸ صفحه، همراه با تصویر و نقشه.

و نیز:

د- زمین‌شناسی و تکامل موجودات زنده برای سال ششم دبیرستان‌ها مطابق برنامه جدید وزارت فرهنگ، مؤلفان: محمود بهزاد، صادق مبین و علی زرگری، موزه علوم طبیعی ایران، ۱۳۲۹، ۲۳۹ صفحه، مصور.

گفتنی است کتابی هم ابتدا در سال ۱۳۵۴ و بعد از آن تا اواخر پهلوی دوم با مشخصات زیر منتشر شده که در ادامه همین روند قابل بررسی و ارزیابی است. این را

هم بیفزاییم که بنابر مصوبه شهریور ۱۳۲۹ وزارت فرهنگ، درس تکامل همراه با زمین شناسی در یک کتاب و مبتنی بر سرفصل‌های تصویب شده در وزارت فرهنگ تألیف می‌شده است که عیناً در تألیف کتاب‌های درسی دیده می‌شود.

ه- زمین شناسی و تکامل برای سال ششم طبیعی، هیأت مؤلفان: حسین گل گلاب، مصطفی فاطمی، تقی ثابتی اشرف، عبدالکریم قریب، اسماعیل خیامی، چاپ اول ۱۳۵۴، تهران: سازمان کتاب‌های درسی، ۲۷۲ صفحه.

موضوع تکامل موجودات زنده (تکامل جانداران) از صفحه ۱۵۰ تا ۲۷۱ در بخش دوم کتاب گنجانده شده و شامل پنج فصل است. فصل اول: تعریف نوع (گونه)، چگونگی پیدایش جانداران، فیکسیسم و ترانسفورمیسم. فصل دوم: دلایل ترانسفورمیسم، دلایل تشریح مقایسه‌ای، دلایل دیرین شناسی، دلایل جنین شناسی. فصل سوم: علل تغییر انواع. فصل چهارم: اساس طبقه‌بندی جانداران. فصل پنجم: تکامل مهره‌داران، تکامل ماهی‌ها، تکامل دوزیستان، تکامل خزندگان، تکامل پرندگان، تکامل پستانداران، تکامل گیاهان، تکامل گیاهان دوران دوم، گیاهان دوران سوم.

گذشته از اینها کتابی از نویسنده‌ای کمتر معروف در سال ۱۳۳۲ش با عنوان زیر منتشر شده است که از چند جهت قابل بررسی است:

و- علوم طبیعی: زمین شناسی و تکامل موجودات زنده برای سال ششم طبیعی و داوطلبان کنکور شعب علوم طبیعی مطابق برنامه جدید وزارت فرهنگ، احمد ثابت قدم حقیقی (لیسانسیه دانشکده علوم و دانشسرای عالی)، چاپ اول ۱۳۳۲، تهران: بنگاه نشریات زیبا، ۲۱۶ صفحه.

در باره نسخه «و» چند نکته وجود دارد:

۱- همان طور که پیش‌تر گفتم کتاب برابر با برنامه سال ۱۳۲۹، شامل زمین شناسی و تکامل است. بخش دوم کتاب با عنوان «تکامل موجودات زنده» از صفحه ۸۷ تا ۲۱۵ منظم شده است.

۲- مؤلف در مقدمه نوشته است که «بعد از بیست سال تدریس در رشته‌های علوم طبیعی و در دوره‌های مختلف دبیرستان و سال ششم طبیعی درصدد برآمدم که مواد و جزوه‌های تدریس خود را به صورت کتبی در دسترس دانش آموزان عزیز قرار

دهم»، همچنین اشاره کرده است «اصول این نظریات را از استادان فرانسوی دانشکده علوم و دانشسرای عالی فرا گرفته‌ام».

۳- بر مبنای گفته پیش، همه منابعی که در انتهای کتاب آمده‌اند به زبان فرانسه هستند.

۴- بخش‌های مختلف کتاب در موضوع تکامل جانداران شامل موارد زیر است: گونه یا نوع (ص ۸۸)؛ رده‌بندی موجودات زنده (ص ۹۰)؛ نظریه‌های تکاملی (ص ۹۲)؛ دلایل دیرین‌شناسی تکامل (ص ۱۰۲)؛ دلایل جنین‌شناسی تکامل (ص ۱۱۰)؛ دلایل مأخوذ از تشریح مقایسه‌ای (ص ۱۱۲)؛ صفات عمومی و رده‌بندی و شرح و تکامل مهره‌داران (ص ۱۲۴)؛ پیدایش و تکامل ماهی‌ها (ص ۱۳۲)؛ پیدایش و تکامل دوزیستان (ص ۱۳۷)؛ تکامل خزندگان (ص ۱۴۳)؛ رده پستانداران (ص ۱۶۲)؛ پیدایش و تکامل پستانداران (ص ۱۸۰)؛ پیدایش و تکامل پریمات‌ها (ص ۱۸۷)؛ پیدایش و تکامل انسان (ص ۱۸۸)؛ نظری بر رده‌بندی جانوران کنونی و سنگواره (ص ۱۹۷)؛ نظری بر رده‌بندی گیاهان کنونی و سنگواره (ص ۲۱۰).

۵- در صفحه ۸۶ «برنامه زمین‌شناسی و تکامل سال ششم طبیعی» که مصوب سال ۱۳۲۹ شمسی بوده آمده است. مطابق آن، مؤلف کوشیده تا محتوای کتاب درسی را بر آن پایه سامان دهد.

۶- گفتنی است در بخش اول کتاب - بخش زمین‌شناسی - در صفحه ۷۹ طی بحث دوران‌های زمین‌شناسی هم در باره پیدایش انسان نکاتی گفته است.

### بحث و تحلیل

الف- صرف نظر از گرایش‌های خاص سیاسی یا دینی یا هر گرایش خاص نویسندگان نامه می‌توان گفت با توجه به فهرست کتاب‌های درسی، در کتاب‌های سال ششم طبیعی نام داروین و نظریات او بوده است. پس این نکته را باید پذیرفت و در صدد انکارش نبود. افزون بر نام داروین، در باره نحوه پیدایش انسان از سایر حیوانات و به‌ویژه پریمات‌ها نیز با تفصیل بیشتر مباحثی دیده می‌شود. هم‌چنان‌که گفتم، این موضوعات نیز بیشتر از سال ۱۳۲۹ ش که ساماندهی بیشتری یافته، مطابق مصوبه وزارت فرهنگ پیش رفته است.

ب- در کنار کتاب‌های درسی باید به این نکته هم توجه کنیم که آثار دیگری تا پیش از تاریخ نوشتن نامه -۱۳۳۲ش- در فضای عمومی در دسترس بوده که به طور مشخص در باره نظریه داروین نوشته شده بوده است. از مهم‌ترین این آثار می‌توان به چند مورد زیر اشاره کرد:

۱-ب- داروین، چالزر [چارلز] روبرت، بنیاد انواع بوسیله انتخاب طبیعی یا تنازع بقا در عالم طبیعت، ترجمه عباس شوقی، جلد اول شامل شش فصل از پانزده فصل. تهران: چاپخانه و کتابخانه مرکزی، چاپ اول، ۱۳۱۸ش، ۲۷۴ صفحه.

۲-ب- داروین چه می‌گوید؟، محمود بهزاد، چاپ اول، رشت: ۱۳۲۳، ۱۳۲ صفحه.

۳-ب- داروین‌سیم: لامارکیسم-موتاسیون‌سیم، همو، چاپ دوم، تهران: ۱۳۲۵، نشریه شماره ۹ از انتشارات آتش، ۱۳۶ صفحه.

۴-ب- داروین‌سیم، همو، چاپ سوم، تهران: چاپخانه دانش، ۱۳۳۰، ۲۷۴ صفحه.

۵-ب- زندگی و نظریات داروین، ترجمه م. سبلانی، تهران: ۱۳۲۹، بی نا، ۱۰۳ صفحه.

۶-ب- سیر حکمت در اروپا، جلد سوم، محمدعلی فروغی، تهران: کتابخانه مجلس، ۱۳۲۰. (از صفحه ۱۴۵ تا ۱۵۹ در جلد سوم در باره داروین بحث کرده است).<sup>۲</sup>

گفتنی است تاکنون سندی در باره مخالفت با این آثار ندیده‌ام، حتی از جانب علمای دینی که بیشترین انتقادات را به نظریه تکامل و داروین داشته‌اند. این را هم

---

۱. در باره این کتاب باید اشاره کنم مطابق سندی که در دست است اداره کل نگارش وزارت فرهنگ طی بخش‌نامه شماره ۳۸۲۶ در مهر ماه ۱۳۲۳ به مدیران دبیرستان‌ها پیشنهاد کرده است که «این کتاب مفید و دقیق» را به عنوان «مطالعه خارج از برنامه» به دانشجویان توصیه کنند (ماهنامه آموزش و پرورش، ش ۷، مهر ۱۳۲۳، ص ۳۹۲).

۲. جالب است بدانیم که فروغی از مدافعان سرسخت نظریه داروین بوده و هیچ تناقضی هم میان آن و خدا باوری و دین‌داری احساس نمی‌کرده است. این موضوع را هم در این کتاب و هم در رساله اندیشه دور و دراز که در استانبول نوشته و منتشر کرده است می‌توان دید. همان فروغی که از رجال مهم دوران پهلوی در ایران و مدتی هم نخست وزیر پهلوی اول بوده است.

بیفزایم که اغلب این آثار مورد استناد عالمان دینی در شناخت و نقد نظریه داروین قرار گرفته است.

ج- نویسندگان نامه، تدریس فرضیه‌های داروین را «مخالف اصول دیانت و متون قرآن کریم» و نیز «متناقض با اصول ملیت و شاهدوستی» دانسته‌اند. در باره بخش اول مدعای ایشان ذکر چند نکته لازم است. اول اینکه، بر پایه اسناد موجود، دست‌کم در میان متفکران مسلمان ایرانی، موضوع چالش آیات قرآن و نظریات تکاملی مشخصاً از اواسط دههٔ چهارم شمسی - ۱۳۴۶ش - با انتشار کتاب خلقت انسان یدالله سبحانی<sup>۱</sup> آغاز شد و مباحث دقیق تفسیری پیرامون آن شکل گرفت.<sup>۲</sup> پس با توجه به فقدان پیشینه و ادبیات بحث در دههٔ سی و زمان نوشتن نامه، طرح چنین نظری نوپردازانه است. نویسندگان نامه در پایان نیز دوباره تأکید کرده‌اند که نظریه داروین «مخالفت و تناقض تام و کامل با قرآن کریم» دارد.

در باره مدعای دوم، یعنی مخالفت با اصول ملیت و شاهدوستی، نیز هر قدر تأمل کردم راهی به دهی نبردم مگر اینکه مارکسیست‌های حزب توده را که مدافع نظریه داروین بوده‌اند، در زمره مخالفان اصول ملیت و شاهدوستی ارزیابی کنیم.<sup>۳</sup>

---

۱. سبحانی در کتابش کوشیده است تا نشان دهد آنچه در باره خلقت آدم در قرآن آمده است هیچ منافاتی با نظریه تکامل تدریجی موجودات و انسان ندارد، بلکه آیات قرآن این نظریه را تأیید می‌کند. وی بر این باور است که برداشت‌های مفسران مسلمان از آیات خلقت آدم، متأثر از اندیشه‌های یهودیان و اسرائیلیات بوده است (سحابی، ص ۱۱-۱). ایشان در بخش دوم کتاب خلقت انسان همه آیات خلقت آدم و انسان را آورده و نظرشان را ابراز کرده‌اند (ص ۹۶-۱۷۷). در جای خودش می‌توان نشان داد تقریباً همه آثار منتشر شده از سوی عالمان دینی در باره نسبت آیات قرآن با نظریه تکامل پس از سال ۱۳۴۶ش در واقع در پاسخ به کتاب خلقت انسان و مدعاهای نویسنده‌اش بوده است (برای نمونه نک: طباطبایی، ص ۲۵۵-۲۶۰؛ محمدی عراقی، ص ۲۸-۹۳؛ مهاجری، ص ۵۵-۷۸؛ رضوی سلدوزی، ص ۸۳-۱۳۳).

۲. البته به این نکته توجه دارم که هرچند مباحث قرآنی از اواسط دههٔ چهارم شمسی و در پاسخ به کتاب خلقت انسان یدالله سبحانی شکل گرفته اما از ابتدای ورود اندیشه داروین به جهان اسلام و ایران، جامعه مذهبی روی خوشی به آن نشان نداده است؛ هرچند این مخالفت‌ها نوعاً غیرروشنمندانه و سطحی و نااندیشیده بوده‌اند. نگاهی سرسری به رساله‌های اولیه نشان می‌دهد علمای مسلمان در باره نسبت آیات قرآن با نظریه داروین تقریباً مطلبی ندارند. حتی مفصل‌ترین کتاب موجود در این زمینه، نقد فلسفه دارون نوشتهٔ شیخ محمدرضا اصفهانی، نیز مگر به شکلی گذرا، وارد آن موضوع نشده است.

۳. در باره ارتباط مارکسیست‌های ایرانی در انواع گرایش‌هایشان با نظریات داروین پژوهشی انجام داده‌ام که به علت گستردگی آن و خارج بودنش از موضوع این مقاله، مستقلاً به زودی منتشر خواهم کرد.

د- در فرازی از نامه، نویسندگان شاهدی را برای ابطال نظریه داروین به دست می‌دهند و به اسکلت‌های یافته شده در کوه‌های البرز و عراق عرب که مربوط به ۷۵ تا یکصد هزار سال پیش بوده استناد می‌کنند. از آنجا که علی‌رغم کوششی که کردم به سندی در این باره دست نیافتم، اظهار نظر در باره ادعای ایشان را منوط به زمانی می‌کنم که به اسناد دست پیدا کنم.

ه- از نظر اعضای انجمن اصلاحات، برای بهبود وضع ایمان و عقیده و وطن دوستی جوانان باید نظریات داروین از کتاب‌های دبیرستان حذف شود. این یعنی خواندن نظریات تکاملی داروین نه تنها با آیات قرآن، بلکه با اصل اعتقاد به خداوند و دین‌داری نیز مخالفت دارد.

و- وزیر فرهنگ در دستوری که به معاون فنی خود می‌دهد، از وجود چنین درسی در کتاب‌ها اظهار بی‌اطلاعی کرده و افزون بر این دستور پیگیری و مذاکره با دبیران درس علوم طبیعی را داده است.

ز- هر سه نفر از دبیران حاضر در جلسه از مؤلفان کتاب‌های درسی تکامل بوده‌اند و بیش از همه امین میرهادی بار اصلی را بر دوش داشته است. در صورت جلسه دبیران نیز نکاتی وجود دارد؛ اول اینکه، نوشته‌اند «تدریس فرضیه داروین آن طور که مورد بحث می‌باشد به هیچ وجه در کلاس‌های ششم علوم طبیعی تدریس نمی‌شود»؛ در این باره باید بگویم منظور از «آن طور که مورد بحث می‌باشد» را ندانستم، چون در نامه انجمن اصلاحات طور خاصی از داروین صحبت نشده است و صرفاً وجود و تدریس نظریات وی در کتاب‌های مدارس مذموم شمرده شده است؛ شکی هم در این نیست که نظریه داروین در کتاب‌ها وجود داشته و تدریس می‌شده است. دو دیگر اینکه، نوشته‌اند «اصولاً فرضیه داروین را دانشمندان علوم طبیعی جداً رد کرده‌اند»؛ در باره این مورد هم گفتنی است اگر واقعاً مؤلفان کتاب‌های درسی چنین باوری داشته‌اند چرا آن را در کتاب‌های درسی بازتاب نداده‌اند و همچنان اندیشه‌های داروین را با ذکر شواهد و دلایل بازگفته‌اند. نکته آخر هم اینکه، با اطمینان نوشته‌اند «به هیچ وجه ممکن نیست با معتقدات مذهبی ما» برخورد داشته باشد؛ گمان می‌کنم چنین دیدگاهی نیز محققانه و روشمندانه نیست.



ح- در نامهٔ معاون فنی به انجمن اصلاحات نیز چند نکتهٔ قابل تأمل دیده می‌شود. نخست اینکه، نوشته‌اند «چند تن از دبیران متدین و دانشمند» را برای جلسه برگزیده‌اند تا دیدگاهشان را بشنوند. روشن است که اگر دبیران نامبرده شده شخصاً دین‌دار و باورمند بوده‌اند نمی‌توان دیدگاه علمی و تخصصی‌شان را در بارهٔ نسبت سنجی نظریهٔ تکامل و آیات قرآن مبنای عمل قرار داد، مگر اینکه در علوم دینی نیز صاحب نظر بوده باشند. و دیگر اینکه، اگر این دبیران نظرگاه‌های خود را پیش‌تر در کتاب‌ها مطرح کرده‌اند، ذکر دوبارهٔ آنها در جلسه چه فایده‌ای داشته است؟

ط- باورم آن است که چون نامهٔ مذکور از سوی نخست وزیر به وزارت فرهنگ ارجاع داده شده است، در دوران خاص بعد از کودتای ۲۸ مرداد سال ۱۳۳۲، نوعی محافظه‌کاری در پاسخ به نامه وجود داشته و همه به نوعی کوشش کرده‌اند تا غائله را هر طور شده ختم به خیر کنند!

ی- با تکیه بر این دست اسناد می‌فهمیم ورود و ترویج و بسط نظریه‌های علمی چالش برانگیز در میان جامعهٔ ایران که بافتار و ساختاری مذهبی داشته است همواره همراه با نگرانی‌ها و برداشت‌های نادرست بوده است. این نگرانی‌ها گاه به شکل کتاب و رساله و مقاله و گاه به صورت درخواست نامه از وزارت فرهنگ خود را نشان داده است. نگرانی‌هایی که ریشه در درک نامتوازن و نادرست ما از موضوعات علمی و درگیر شدن با حواشی غیرعالمانه داشته است.

ک- بر این باورم که ترجمه و ترویج و تفسیر نسبتاً عالمانه و درست از نظریات علمی و از جمله نظریات تکاملی در ایران مرهون کوشش‌های اشخاصی بوده است که وظیفهٔ تألیف کتاب‌های درسی برای مدارس و دانشگاه‌ها را بر عهده داشته‌اند.

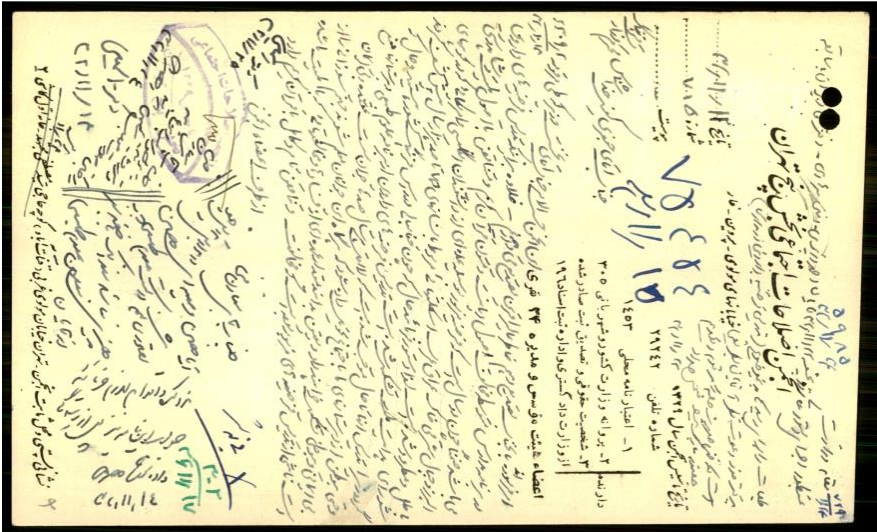
#### منابع

آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت). (۱۳۲۳ش). ۱۴ (۷)، ص ۳۹۲.  
آشتیانی، جواد. (۱۳۳۷ق). تاریخ طبیعی: حیوان شناسی. تصحیح، پژوهش و ویرایش مجید انوشیروانی، به کوشش محمدرضا شمس اردکانی و فرید قاسملو. تهران: چوگان، با همکاری دانشکدهٔ طب سنتی دانشگاه علوم پزشکی تهران، ۱۳۹۲ش.

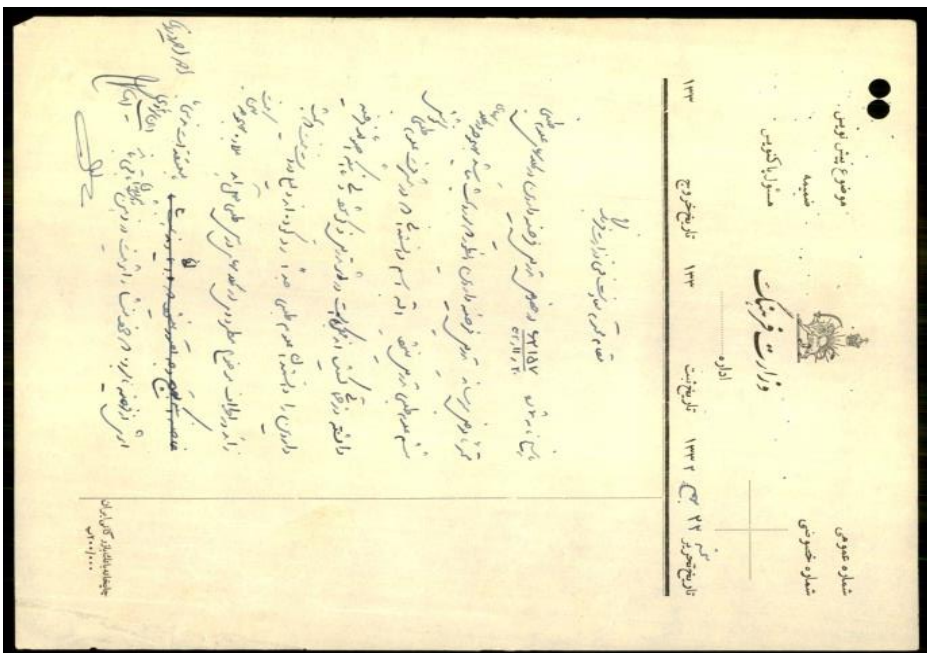
- بهزاد، محمود. (۱۳۲۳ش). داروین چه می گوید؟ رشت: بی نا.
- \_\_\_\_\_ . (۱۳۲۵ش). داروینیسیم: لامارکیسم-موتاسیونیسیم. تهران: نشریه شماره ۹ از انتشارات آتش.
- \_\_\_\_\_ . (۱۳۳۰ش). داروینیسیم. تهران: چاپخانه دانش، چاپ سوم.
- بهزاد، محمود و همکاران. (۱۳۲۹ش). زمین شناسی و تکامل موجودات زنده (برای سال ششم طبیعی دبیرستانها مطابق برنامه جدید وزارت فرهنگ). [تهران]: موزه علوم طبیعی ایران.
- ثابت قدم حقیقی، احمد. (۱۳۳۲ش). زمین شناسی و تکامل موجودات زنده (برای سال ششم طبیعی و داوطلبان کنکور شعب علوم طبیعی مطابق برنامه جدید وزارت فرهنگ). تهران: بنگاه نشریات زیبا.
- حکمت، میرزا باقرخان. (۱۳۱۱ش). تاریخ طبیعی: گیاه شناسی. مخصوص سال دوم متوسطه مطابق آخرین پروگرام وزارت جلیله معارف. تبریز: کتابخانه سروش.
- داروین، چالرز [چارلز] روبرت. (۱۳۱۸ش). بنیاد انواع بوسیله انتخاب طبیعی یا تنازع بقا در عالم طبیعت. ترجمه عباس شوقی. جلد اول شامل شش فصل از پانزده فصل. تهران: چاپخانه و کتابخانه مرکزی.
- درخواست انجمن اصلاحات اجتماعی بخش پنج تهران مبنی بر عدم تدریس فرضیه داروین در مدارس متوسطه، ۱۳۳۲ش، شش صفحه سند وزارت فرهنگ.
- دفتری، محمدعلی و همکاران. (بی تا). زمین شناسی و تکامل (برای سال ششم طبیعی دبیرستانها). تهران: شرکت سهامی طبع کتاب.
- رضوی سلدوزی، مرتضی. (۱۳۵۰ش). خلقت آدم و بحثی در تکامل. [قم]: بی نا، چاپ اول.
- سیلانی، م. (۱۳۲۹ش). زندگی و نظریات داروین. [تهران]: بی نا.
- سحابی، یدالله. (۱۳۴۶ش). خلقت انسان. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- «شورای عالی معارف». (۱۳۱۴ش). تعلیم و تربیت، ۵ (۱۱ و ۱۲). ص ۶۵۲-۶۵۷.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. (بی تا). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: منشورات جماعة المدرسین فی الحوزة العلمیه، المجلد السادس عشر.
- فرشاد، [فریدون]. (۱۳۲۴ش). دیرین شناسی، بخش دوم: تغییرات و تکامل مهره داران. تهران: وزارت فرهنگ (شرکت چاپخانه تابان).
- فروغی، محمد علی. (۱۳۳۳؟). سیر حکمت در اروپا (سه جلد در یک کتاب). تهران: انتشارات صفی علیشاه، چاپ اول.
- \_\_\_\_\_ . (۱۳۰۶ش). اندیشه دور و دراز. استانبول: آمدی مطبعه سی.
- قاسمی، سیدفرید. (۱۳۹۷ش). قبالة کتاب، مطبوعات، چاپ: گزیده گنجینه موقوفه محمد رمضان. موجود در کتابخانه آیت الله العظمی بروجردی. تهران: مؤسسه خانه کتاب.

- قاسمی پویا، اقبال. (۱۳۷۷ش). مدارس جدید در دوره قاجاریه: بنیان و پیشروان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول.
- گل گلاب، حسین. (۱۳۱۶ش). تاریخ طبیعی: حیون شناسی (از روی برنامه وزارت معارف برای سال اول دبیرستان‌ها). تهران: شرکت مطبوعات، چاپ نهم.
- گل گلاب، حسین و همکاران. (۱۳۵۴ش). زمین شناسی و تکامل (برای سال ششم طبیعی). تهران: سازمان کتاب‌های درسی.
- گیکی، ارچیبالد. (۱۳۱۰ش). زمین شناسی یا معرفه الارض. بدون نام مترجم/مترجمان، تهران: مطبع روشنایی.
- محمدی عراقی، محمود. (گرآورنده). (بی تا). خلقت انسان از نظر قرآن. قم: انتشارات شفق.
- مستشارالدوله، (معمداالسلطنه) میرزا یوسف خان. (۱۲۹۹ق). علم طبقات الارض (ترجمه از زبان ترکی عثمانی). [تهران]: به اجازه وزارت جلیله مطبوعات، چاپ سنگی.
- معمدی، اسفندیار. (۱۳۹۱ش). «بررسی تاریخ تحولات کتاب‌های درسی مدارس در ایران (۱۲۳۰-۱۳۹۰ه.ش)». پژوهش و نگارش کتب درسی، ش ۲۵، ص ۱۱۱-۱۳۱.
- معصومی، محمد. (۱۳۹۷ش). «گزارشی از نسخه‌ای در رد نظریات مادی‌گرایانه داروین متعلق به دوره قاجاریه (۱۳۳۰ق)». تاریخ علم، ۱۶(۱)، ص ۹۵-۱۱۴.
- مهاجری، مسیح. (۱۳۶۳ش). نظریه تکامل از دیدگاه قرآن. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- میرهادی، امین. (۱۳۳۱ش). اطلس طبیعی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر.
- \_\_\_\_\_ . (۱۳۲۵ش). تکامل تدریجی موجودات زنده (برای سال ششم طبیعی دبیرستان‌ها). تهران: چاپخانه علمی، چاپ سوم با تجدید نظر کلی.
- \_\_\_\_\_ . (۱۳۱۵ش). زمین شناسی (برای سال ششم علمی و ادبی دبیرستان‌ها و دانشسراهای مقدماتی مطابق برنامه وزارت معارف). طهران: شرکت مطبوعات.
- \_\_\_\_\_ . (۱۳۳۲ش). علوم طبیعی: زمین شناسی و تکامل موجودات زنده (برای سال ششم شعبه طبیعی دبیرستان‌ها مطابق برنامه رسمی وزارت فرهنگ مصوب شهریور ۱۳۲۹).
- \_\_\_\_\_ . (۱۳۳۰ش). «طرز تدریس علوم طبیعی». آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، سال ۲۵، ش ۱، ص ۱۵-۱۹.
- ناطق، هما. (۱۹۸۸م). ایران در راه‌یابی فرهنگی ۱۸۴۸-۱۸۳۴. لندن: مرکز چاپ و نشر پیام نویسندگان. (۱۳۹۷ش). «یادنامه حسین گل گلاب»، بخارا (۱۲۳)، ص ۲۴۲-۳۰۵.

پیوست. تصاویر اسناد



سند شماره یک



سند شماره دو





